

101-10394
1010

XAQAN BALAYEV

**AZƏRBAYCAN DİLİNİN
DÖVLƏT DİLİ KİMİ
TƏŞƏKKÜL TARİXİNDƏN**

U-163-11

B-4

Haqan BALAYEV

**AZƏRBAYCAN
DİLİNİN DÖVLƏT
DİLİ KİMİ TƏŞƏKKÜL
TARİXİNDƏN
(XVI-XX əsrlər)**

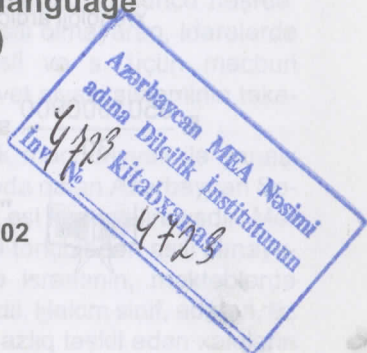
**Из истории становления
Азербайджанского языка
как государственного (XVI-XX вв.)**

Резюме

**From the history of formation
of Azerbaijani as an official language
(XVI - XX centuries)**

Summary

BAKI - "Elm və Həyat" - 2002

© Balayev Xaqan Əlirza oğlu.

ISBN 9952-8016-0-2

Elmi redaktor: Yaqub MAHMUDOV
Tarix elmləri doktoru, professor,
əməkdar elm xadimi

Balayev X.
Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi təşəkkül tarixindən (XVI-XX əsrlər).
Elmi red. Y.Mahmudov. Bakı, "Elm və Həyat", 2002. 199 səh.

ISBN 9952-8016-0-2

1. Azərbaycan dili - Dövlət dili - 2. Azərbaycan dili - tarix
(XVI-XX əsrlər)

494. 361'09 - dc. 21

Balayev Xaqan Əlirza oğlu. "Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi təşəkkül tarixindən (XVI-XX əsrlər)". Kitabda Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi təşəkkül tapıb bərqərar olması tarixi, əsasən XX əsr dövrü ilk dəfə tədqiq olunmuşdur. Səfəvilər dövrünə aid sənədlər onlara dair məlumatlarla birlikdə müxtəlif mənbələrdən toplanaraq sistemə salınmışdır. Kitabda, həmçinin, mövzu ilə əlaqədar dövlət sənədləri, arxiv materialları ilk dəfə toplanaraq xronoloji ardıcılıqla nəşr olunur.

B $\frac{0501000000}{30}$ sifarişlə

"Elm və Həyat" nəşriyyatı
Bakı-2002

GİRİŞ

Dövlət dili istilahı hansı anlayışları özündə ehtiva edir? Nəzərdən keçirilmiş ədəbiyyatda bu istilahın müxtəlif izahları mövcuddur.

Avropanın bir sıra ölkələrinin konstitusiyalarında XIX əsrin ortalarından etibarən dövlət dili haqqında maddə olduğu halda (misal üçün, 1878-ci il Norveç konstitusiyası), həmin əsrin sonlarında və XX əsrin əvvəllərində Rusiyada çap olunmuş məşhur ensiklopediyalarda - "Брокгауза и Ефрона Энциклопедический Словарь"da, "Гранат Энциклопедический Словарь"da, "Большая Энциклопедия"da dövlət dili haqqında məqalə yoxdur. Müasir dövrdə Türkiyədə buraxılmış "Yeni Türk Ansiklopedisi"ndə də bu istilaha yer verilməmişdir. Fransız dilindən tərcümə edilib Türkiyədə nəşr olunmuş "Büyük LAROUSSE Sözlük və Ansiklopedisi"ndə isə qıscaca verilmişdir ki, "Resmi dil-bir ülkədə yasayla belirtilib kabul edilmiş dil."(128,9783).

Sovet dövründə Moskvada nəşr olunmuş "Большая Советская Энциклопедия"nın hər üç nəşrində "Dövlət dili" məqaləsi verilmişdir. N.İ.Buxarin, V.V.Kuybışev, M.N.Pokrovski və digər görkəmli şəxsiyyətlərin ümumi redaktəsi ilə buraxılmış birinci nəşrdə istilahın qismən elmi tərfi verilmiş, sonrakı nəşrlərdə həmin tərif siyasiləşdirilərək, sinfi mahiyyət kəsb etmişdir. Birinci nəşrdə istilahın izahı belə verilmişdir: "Bütün dövlət idarələrində və hakimiyyət orqanlarının əhali ilə əlaqəsində işlədilməsi məcburi olan dil."(86,504). İkinci nəşrdə: "İstismarçı çoxmillətli dövlətlərdə qanunvericilik qaydasında qəbul edilərək, ölkənin idarələrində kargüzarlığın aparılması, məktəbdə təhsil və s. üçün məcburi olan dil."(84,326). Üçüncü nəşrdə: "Bürjua dövlətlərində əhalinin milli tərkibindən asılı olmayaraq, idarələrdə kargüzarlıq, məhkəmə icraatı, məktəbdə təhsil və s. üçün məcburi dil."(100,176). İstilaha verilən izahlar qismən sovet siyasi sisteminin təkamül prosesini də əks etdirir.

Siyasi məsələlərdə BSE xəttinə riayət etmək məcburiyyəti ilə yanaşı yerli materialı da əlavə etmək zəruriyyəti qarşısında qalan Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının "Dövlət dili" məqaləsində əsl kəzuz alınmışdır. Məqalədə yazılır: "Bürjua dövlətlərində əhalinin milli tərkibindən asılı olmayaraq idarələrdə kargüzarlıq işlərinin, mühakimə icraatının, məktəblərdə dərslərin aparılması və s. üçün işlədilən məcburi dil. Hakim sinfi, adətən, öz milli dilini məcburi dil kimi müəyyənləşdirməklə, azlıq təşkil edən xalqların

hüquqlarını məhdudlaşdırır."(31,518). Sonra yazılır: "Azərb.SSR Konstitusiyasına (m.73) uyğun olaraq Azərb.SSR-in D.d. Azərbaycan dilidir."(31,518). Deməli, belə çıxır ki, ya Azərbaycan SSR burjua dövləti olmuşdur, ya da dövlət dilinə yuxarıda verilən tərif doğru deyildir.

Dünya dövlətləri konstitusiyalarını nəzərdən keçirərkən məlum olur ki, daha çox işlədilan "dövlət dili" istilahi ilə yanaşı eyni anlayışı ehtiva edən "rəsmi dil" istilahından da istifadə olunur. Bolqarıstan Respublikasının 1991-ci il konstitusiyasında, Türkiyə Cümhuriyyətinin 1986-cı il konstitusiyasında (hazırda qüvvədə olan konstitusiyalardır) "rəsmi dil" istilahi işlədilmişdir.(96,394;129,6). Lakin bu iki istilahdan fərqli mənada istifadə edildiyi konstitusiyalar və qanunlar da vardır. İrlandiyanın 1937-ci il konstitusiyasında irland dili "dövlət dili və birinci rəsmi dil", ingilis dili isə "ikinci rəsmi dil" kimi təsbit olunmuşdur.(96,786). "SSRİ xalqlarının dilləri haqqında" Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının 24 aprel 1990-cı il tarixli qanununda rus dilinin statusu rəsmi dil kimi müəyyənləşdirilərək qeyd olunur ki, "Müttəfiq və muxtar respublikalar respublikaların dillərinin statusunu müəyyənləşdirmək, o cümlədən onları dövlət dilləri kimi müəyyənləşdirmək hüququna malikdirlər."(80).

Azərbaycanın dövlətçilik tarixinə bu istilah Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin 27 iyun 1918-ci il tarixli qərarı ilə "dövlət lisan" kimi daxil olmuşdur.

Dövlət dilinin təsbit olunması qaydasında da müxtəliflik mövcuddur: bəzi dövlətlərin konstitusiyalarında belə maddə olduğu halda, bəzi dövlətlərin konstitusiyalarında yoxdur. Kitabın "Azərbaycan SSR-də dövlət dili" fəslində bu barədə müfəssəl məlumat verilir. Konstitusiyalarına dövlət dili haqqında maddə daxil edilməmiş bəzi dövlətlərdə bu məsələ ayrıca qanunvericilik aktı ilə tənzimlənir. O cümlədən, Azərbaycan SSR-də də sovet hakimiyyətinin ilk illərində dövlət dilinin tətbiqi məsələsi Azərbaycan İnqilab Komitəsinin 8 fevral 1921-ci il tarixli əmrnaməsi və Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 27 iyun 1924-cü il tarixli dekreti ilə tənzimlənmişdi.

Dövlət dili, adətən, çoxmillətli və federativ dövlətlərin konstitusiyalarında təsbit olunsa da, konstitusiyalarına dövlət dili haqqında maddə daxil edilməmiş belə dövlətlər də vardır. Federativ dövlət olan Bosna və Herseq respublikasının konstitusiyasında müvafiq maddə yoxdur.

Çoxmillətli dövlətlərdə iki, ya üç dilin dövlət dili kimi təsbit olunması təcürbəsi də vardır. Finlandiyada İsveç dili fin dilindən sonra ikinci rəsmi dildir. İsveçrədə alman, fransız, italyan dilləri dövlət dili elan olunmuşdur.

Müstəmləkəçilikdən azad olmuş Afrika ölkələrinin bəzində iki dil - milli dil və müstəmləkəçi dövlətin dili dövlət dili elan olunmuşdu. Burundidə ki-

rundi və fransız dillərinin dövlət dili olmasını misal göstərmək olar. Bunun müasir nümunəsini Qırğızıstan Respublikasında müşahidə etmək mümkündür.

Konstitusiya yaradıcılığı üzrə mütəxəssis olmuş rus alimi V.N.Durdenevski dövlət dilinin müdafiə və hücum xarakterli funksiyalarını qeyd edir. Hazırda qüvvədə olan (sonradan edilmiş əlavə və dəyişikliklərlə) 1878-ci il Norveç konstitusiyasındakı müvafiq maddəni - Norveç dilinin dövlət dili elan olunması ilə yanaşı Norveç dilini bilməyənlərin dövlət xidmətinə götürülməsini qadağan edən maddəni müdafiə xarakterli dövlət dilinə misal göstərir. Konstitusiyanın bu tələbi İsveç-Norveç Uniyası zamanında dövlət aparatının isveçlilərlə doldurulması əleyhinə yönəlmişdi. Hücum xarakterli dövlət dilinə isə V.N.Durdenevski çar hökumətinin 1906-cı ildə təsdiq etdiyi Əsas qanunlarda rus dilinin məcburi ümumdövlət dili elan olunması müddəasını aid edir.(86,504).

Dünyanın müasir dövlətlərinin konstitusiyalarında dövlət dilinin təsbit olunması qaydası və xüsusiyyətləri olduqca müxtəlifdir və maraqlı tədqiqat mövzusu ola bilər.

* * *

Sovet, o cümlədən, Azərbaycan dövlətşünaslığında dövlət dili mövzusu ayrıca tədqiqat obyektı olmamışdır. Hakim ideologiyanın məsələyə münasibəti ("Azərbaycan SSR-də dövlət dili" fəslində bu münasibət şərh olunur) bunu qeyri-mümkün etmişdi. Rus sovet alimləri V.N.Durdenevski, E.F.Lundşuveyt, B.S.Krılov və başqaları dünya dövlətlərinin konstitusiyalarından ibarət tərtib etdikləri kitabların müqəddimələrində, ensiklopediyalar üçün yazdıqları məqalələrdə mövzuya öləri toxunmuşlar.

Azərbaycanın görkəmli tarixçi, ədəbiyyatşünas və dilçi alimləri - Mirzə İbrahimov, Əbdüləzəl Dəmirçizadə, Ağamməd Abdullayev, Ağamalı Həsənov, Əzizağa Məmmədov, Müseyib Məmmədov, Seyidağa Onullahi, Yaqub Mahmudov, Saməd Əlizadə, Oqtaf Əfəndiyev, Nailə Vəlixanlı, Nizami Cəfərov, Nizami Xudiyev, Tofiq Hacıyev öz əsərlərində Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi təşəkkül tarixinə aid dəyərli mülahizələr irəli sürmüş, Səfəvilər dövründə Azərbaycan dilinin tətbiqi məsələsini indiyədək aşkar edilmiş sənədlər əsasında öyrənmiş, qiymətli elmi nəticələr çıxarmışlar. S.Əliyev və Y.Mahmudovun redaktəsi ilə çap olunmuş "Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar" kitabı mövzunun tədqiqi işində əhəmiyyətli mənbə olmuşdur.

Azərbaycan müstəqillik əldə edəndən sonra da mövzu tədqiq olunmamışdır. Yalnız N.Xudiyevin "Heydər Əliyev və Azərbaycan dili" kitabında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fəaliyyəti təmsalında ötən əsrin

70-ci illərdən etibarən Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi bərqərar olması üçün həyata keçirilmiş tədbirlərdən bəhs edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Əliyevin "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" fərmanından sonra xeyli məqalə yazılsa da, onların böyük əksəriyyəti elmi yox, publisistik xarakter daşıyır.

XX əsrdə Azərbaycanda dövlət dilinin tətbiqinə aid qəbul edilmiş dövlət sənədlərindən və Azərbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Dövlət Arxivində saxlanan sənədlərdən tədqiqat işində əsas mənbə kimi istifadə olunmuşdur.

Mövzunun tədqiqində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Əliyevin müvafiq çıxış və nitqlərinin, dövlət dilinin bərqərar olması prosesinin bilavasitə iştirakçısı kimi fakt və hadisələrə verdiyi şərhlərin, yeni konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiyanın sədri kimi 1995-ci ilin oktyabr-noyabr aylarında dövlət dili ilə əlaqədar keçirilmiş geniş müzakirələrdəki çıxışlarının müstəsna əhəmiyyəti olmuşdur.

Tədqiqat işində əsasən XX əsrdə dövlət dilinin təşəkkül prosesi öyrənilmiş, elmi nəticələr çıxarılmışdır. Səfəvilər dövründə Azərbaycan dilinin dövlət dili səviyyəsində işlənməsi ilə əlaqədar müxtəlif mənbələrdə verilmiş məlumatlar və sənədlər toplanaraq, sistemə salınmışdır.

Orta əsrlərdə, həmçinin XVIII-XIX əsrlərdə Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi tətbiqi prosesinin öyrənilməsi yeni tədqiqatların mövzusuudur. Səfəvilər dövründə də mövzunun daha dərinədən tədqiq olunmasına ehtiyac vardır.

Tədqiqat prosesində mövzuya aid dövlət sənədləri və arxiv materialları üzərində mətnşünaslıq işi aparılmış, onlar ilk dəfə sistemə salınaraq nəşrə hazırlanmış, rus dilində olan sənədlər tərcümə edilmişdir. Arxiv materialları, cüz' i istisna ilə, ilk dəfə nəşr olunur.

SƏFƏVİLƏR DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCAN DİLİ (1501-1736)

Səfəvilər dövlətinin yaranması ilə dövlət dili səviyyəsinə qalxan Azərbaycan dili həmin dövrdə artıq qədim və zəngin təşəkkül tarixinə malik idi. "Azərbaycan dili türk mənşəli ümumxalq canlı danışiq dili zəminində əmələ gəlib şifahi ədəbi dilə çevrilənədək və sonradan bu əsasdə Azərbaycan ədəbi dilinin yazılı qolu təşəkkül tapana qədər yüz illər boyunca mürekkəb bir yol keçmişdir... Bu baxımdan "Kitabi-Dədə Qorqud" eposu olduqca səciyyəvidir. Abidənin bədii dilinin özünəməxsus səlisliyi bir daha göstərir ki, "Kitabi-Dədə Qorqud"un meydana çıxma bilməsi üçün Azərbaycan dili böyük tarixi-ədəbi hazırlıq mərhələsi keçməli idi."(32). Y.Mahmudov "Azərbaycan tarixinin intibah dövrü" adlı kitabında yazır ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" boyları bugünkü nəsilərə həm də yazılı abidə kimi yadigar qalmışdır. Məşhur qəhrəmanlıq dastanımızın hələ o zaman - erkən orta əsrlərdə konkret bir müəllif tərəfindən yazıya alınması Azərbaycan türk dilinin qədim yazılı ədəbiyyat ənənələrinə malik olduğunu sübut edir."(58,95).

N.Cəfərov "Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi" əsərində "XI-XII əsrlərdən başlayaraq Azərbaycanda meydana çıxan möhtəşəm türk dövlətlərində rəsmi dil kimi ərəb, fars dilləri ilə yanaşı türkidən də istifadə olunduğunu" göstərir.(29,181). Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının "Səlcuqlər dövləti" məqaləsində də qeyd olunur ki, X-XII əsrlərdə "türk dillərinin geniş yayılması... Səlcuqların adı ilə bağlıdır." N.Vəlixanlı isə fərqli mülahizə irəli sürür: "Fars dilinə üstünlük verən Səlcuq hökmdarlarının, eləcə də Atabəylərin, Şirvanşahların saraylarında ünsiyyət yalnız fars dilində idi, kargüzarlıq da bu dildə aparılırdı."(82,438).

Həmin dövrdə yaşayıb yaratmış sənətkarların Azərbaycan dilində heç bir əsəri dövrümüze gəlib çatmasa da, bəzi mənbələrdən belə əsərlərin mövcudluğu bəlli olur. "XI əsrdə Məs'ud ibn Namdarın ərəb və fars(əcəmi) dilləri ilə yanaşı türkcə və zimmicə (yəni yerli dildə, çox güman, albanca) şerlər yazması haqqında məlumat buna sübutdur("va yunazzimu arabiyyetən va acəmiyyetən va türkiyyetən va zimmiyyetən")." (82,477). Şirvanşah Axsitanın Nizamidən "Leyli və Məcnun" poemasını türkcə deyil, farsca yazmasını tələb etməsi də Nizamının, həm-

çinin dövrün digər sənətkarlarının türk dilində də yazıb-yaratdıqlarına dəlalət edir.

XII-XIV əsrlərdə Azərbaycan dövlətlərinin (Eldəgəzlər (1136-1225), Şirvanşahlar (Vləs-1538) dövlətləri və sair) rəsmi dili fars dili idi. Elmi əsərlərin əksəriyyəti ərəb və fars dillərində yazılırdı. Azərbaycan dilində yaranan ədəbi əsərlərin sayı isə çoxalmaqda idi. Alim ibn Mühənnə Azərbaycan sözlərinin lüğətini tərtib etmişdi. 1233-cü ildə şair Əli bütün Şərqdə məşhur olan "Qisseyi-Yusif" ("Yusif dastanı") əsərini yazmışdı. İzzəddin Həsənoğlu (XIII əsrin sonu-XIV əsrin əvvəlləri), Qazi Bürhanəddin (1344-1398), İmadəddin Nəsimi (1369-1417) həmin dövrdə yazıb yaratmışdılar. Onların əsərlərindəki yüksək bədiilik də X-XII əsrlərdə türkdilli poeziyanın mövcud olduğunu iddia etməyə əsas verir.

Qaraqoyunlu (1410-1468) və Ağqoyunlu (1468-1501) dövlətlərində Azərbaycan dilinin poeziya dili kimi yayılmasına və inkişafına qayğı göstərilərsə də (sarayda şer məclisləri təşkil edən Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşahın özü də "Həqiqi" təxəllüsü ilə Azərbaycan dilində şerlər yazmışdır; Ağqoyunlu hökmdarı Sultan Yaqub da sarayda şer məclisləri təşkil edir, Əlişir Nəvai ilə məktublaşır), ənənəyə görə rəsmi dil, dövlət dili fars dili idi. Dövlət fərmanları bu dildə elan olunurdu. Uzun Həsənin verdiyi "Qanunnamə" fars dilində idi. O dövrdə məşhur olan Nəsiyyə və Məqsudiyyə mədrəsələrində tədris ərəb və fars dillərində aparılırdı.

* * *

Ağqoyunlular dövlətinin yerində yaranmış yeni Azərbaycan dövləti - Səfəvilər imperiyası həm ərazicə, həm də hərbi-siyasi baxımdan Ağqoyunlular imperiyasına nisbətən daha qüdrətli, eyni zamanda, bütün Yaxın və Orta Şərqdə Osmanlı imperiyasından sonra ikinci böyük hərbi-siyasi qüvvə olmaqla yanaşı (60), Azərbaycan dilini dövlət dili səviyyəsinə qaldırması ilə də əlamətdardır. Səfəvilər dövlətinin yaranması və xarakteri ilə əlaqədar müxtəlif mülahizələr irəli sürülsə də, onun Azərbaycan dövləti olması (XVI əsrin sonlarınaqədər) tarix elmi tərəfindən sübuta yetirilmiş bir həqiqətdir.

Səfəvilər dövləti Azərbaycan tayfalarının - Zülqədər, Əfşar, Qacar, Şamlı, Rumlu, Ustaclı, Təkəli və sair tayfaların müştərək hərbi qüvvələri ilə yaradılmışdı, dövlətin iqtisadi istinadgahını zəngin Azərbaycan vilayətləri təşkil edirdi, mədəniyyət mərkəzi Azərbaycan idi, ölkənin paytaxtı Təbriz şəhəri Səfəvilər dövründə daha da tərəqqi etmiş, Yaxın

Şərqi ən qabaqcıl elm və mədəniyyət mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi. Əhalisinin etnik və mədəni birliyə malik əksəriyyəti azərbaycanlılardan ibarət idi, onlar dövlətin siyasi həyatında rəhbər mövqə tuturdular. Hərbi komandanlıq, maliyyə işləri, vilayətlərin idarəsi və demək olar ki, bütün saray mənəbləri Azərbaycan əyanlarının əlində idi. XVI əsrin ortalarına yaxın dövlətin 74 əmirindən 69-u azərbaycanlı idi. Səfəvilərin ordusu əsas etibarilə azərbaycanlılardan toplanırdı.(25,247). Fars və başqa etnik nümayəndələr ikinci dərəcəli vəzifələri (mühasibat, dəftərxana) tuta bilirdilər.

Dövlətin xarakterinə müvafiq olaraq Azərbaycan dili sarayda və orduda hakim dil idi. Mədrəsələrdə ərəb, fars dilləri ilə yanaşı Azərbaycan dilində də təlim-tədris işləri aparılırdı. Azərbaycan dili fars dili ilə yanaşı dövlət dili kimi işlədilir, diplomatik yazışmalarda istifadə olunurdu. Əhalisinin əksəriyyəti azərbaycanlılardan ibarət olan vilayətlərin azərbaycanlı hakimlərinə fərmanlar, əmrnamələr Azərbaycan dilində, əsasən farsların məskunlaşdığı vilayətlərin hakimlərinə isə fars dilində göndərilirdi.

Səfəvilər dövlətinin banisi Şah İsmayıl Azərbaycan dilini rəsmi dil səviyyəsinə qaldırmaqla yanaşı, Xətai təxəllüsü ilə anadilli poeziyanın gözəl nümunələrini yaratmış ustad sənətkar kimi ədəbiyyat tarixinə daxil olmuşdur.

Səfəvilər dövlətinin xarakterinə aid təhriflərə yol verildiyi kimi, dil məsələsində də belə cəhdlər göstərilmişdir. İran alimi Məhəmməd Cavad Məşkur yazır ki, "...Sultan Yə`qub və ağqoyunluların digər sultanları, eləcə də Şah İsmayıl ilə Osmanlı sultanları arasında türkçə bir-iki məktubdan başqa qalan məktublar farsca yazılmışdır."(71,84). Rus alimi V.M.Sisoyev isə Səfəvilər dövlətində fars dilinin dövlət dilinə çevrildiyindən bəhs edərək, buna Səfəvilər dövründə fars dilinin güclənməsi əlaməti kimi baxır.(125,9). Bəzi başqa alimlər də bu cür mülahizələr irəli sürmüşlər.

Mənbələr belə müddəaların qeyri-elmi olduğunu sübut edir. İngilis səyyahı Antoni Cenkinsonun (XVI əsr), holland dənizçisi və səyyahı Yan Streysin (XVII əsr) yol gündəliklərindən Səfəvilərin sarayında Azərbaycan dilinin işləndiyi məlum olur. Alman alimi Adam Oleari 1630-cu illərdə, hətta Səfəvilər paytaxtı İran şəhəri İsfahana köçürdüləri zamanda əcnəbi elçilərin qəbulunda sarayda Azərbaycan dilinin işləndiyini qeyd edir.(26,185). XVII əsrin 40-60-cı illərində İranda və Azərbaycanda olmuş fransız səyyahı Jan Batist Tavernye yazırdı: "...

saray adamlarının dili türk dilidir."(71,85). 1685-1694-cü illərdə İranda olmuş Alman səyyahı Engelbert Kempfer qeyd edirdi: "Səfəvilər sülaləsinin ana dili – türk dili İrandan sarayda geniş yayılmış dildir. Türk dili saraydan tutmuş yüksək rütbəli və mötəbər şəxslərin evlərinə qədər yayılmış və nəhayət elə olmuşdur ki, şahın hörmətini qazanmaq istəyən şəxslər bu dildə danışırlar. Bu gün iş o yerə çatmışdır ki, başı bədəni üçün qiymətli olan hər bir şəxsə türk dilini bilməmək ar hesab olunur. Türk dili bütün Şərq dillərindən asandır. Türkcənin danışq tərzindəki vüqar və səslənməsindəki əzəmət onun sarayda və səltənət qəsrində yeganə danışq dili olmasına səbəb olmuşdur."(71,85).

Azərbaycan tarixinin Səfəvilər dövrünü tədqiq edən alimlər də eyni fikirdə olmuşlar. Rus alimi V.V.Bartold 1912-ci ildə yazırdı: "...xanədanın təşəkkül etdiyi yerdə Azərbaycan əhalisi türkcə danışırdı və nəticədə türkcə Səfəvilər dövlətində saray və ordu dili olaraq qaldı."(65,73). Rus alimi A.E.Krımski "Səfəvi sülaləsində işlənən dilin türk, Azərbaycan dili olduğunu" qeyd etmişdir. (125,10). İran tarixçisi Zəbihulla Səfa da Səfəvi şahlarının türk dilinə göstərdikləri xüsusi diqqət və rəğbətdən, həmin dövrdə sarayda və orduda istilahlara çox hissəsinin türk dilində olmasından, dövlət xadimləri arasında türk dilinin yayılmasından yazmışdır. (39,95).

Mənəb və rütbə adlarının, idarə istilahlarının, iqtisadi və hərbi istilahlara türk dilində olması da onun geniş tətbiq edildiyini göstərir: divanbaşı, eşik ağası, elçi adam, süfrəçibaşı, anbardarbaşı, çobanbəyi, bağbaşı, bayramlıq, tufəngçi, topçu, gözən (patrul), qarovul, çərik (əsgər), qoşun, sürün (hücum), beyraq (bayraq), saxlov (qazarma), yurt (düşərgə), ayaqçı (qasid), çalıcıbaşı, qorucubaşı, minbaşı, yüzbaşı, onbaşı və sair.

Ötən əsrin otuzuncu illərindən etibarən aşkar edilən sənədlər türk dilinin fars dili ilə yanaşı dövlət dili, rəsmi dil kimi də işləndiyini aydınlaşdırırdı. Şah fərmanlarından, dövlətlərarası yazışmalardan ibarət olan bu sənədlər Səfəvilər dövlətində türk dilinə necə böyük əhəmiyyət verildiyini təsdiq edir. Həmin sənədlər xronoloji ardıcılıqla aşağıdakılardır: 1. I Şah İsmayılın (1501-1524) Musa Durğut oğluna fərmanı; 2. Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşahın (1435-1467) nəvəsi Sultan Hüseyinin I Sultan Səlimə (1512-1520) yazdığı ərizə; 3. I Şah Təhmasibin türk şahzadəsi Səlimə (gələcəkdə II Sultan Səlim) məktubu; 4. Türkiyə sultanı Süleyman Qanununun (1520-1566) I Şah Təhmasibə (1524-1576) mək-

Cahanşahın nəvəsi Sultan Hüseyinin I Sultan Səlimə məktubu

tubu; **5.** I Şah Təhmasibin Zeynalabidin Əli Əbdi bəyin "Təkmilatül-əxbar" əsərinin yazılması haqqında fərmanı; **6.** Məhəmməd Xudabəndənin (1578-1587) Türkiyə sultanı III Sultan Muradın (1574-1595) sərkərdəsi Fərhad paşaya məktubu; **7.** III Sultan Muradın Şirvanşahlar sülaləsindən olan Bürhan Mirzənin oğlu Əbubəkr Mirzəyə məktubu; **8.** I Şah Səfinin (1629-1649) Avstriya imperatoru və Macarıstan kralı II Ferdinanda (1619-1639) məktubu; **9.** I Şah Səfinin Rusiya çarı Mixail Romanova (1613-1645) məktubu; **10.** II Şah Abbasın (1642-1666) Şirvan bəylərbəyisi Hacı Mənuçəhr xana məktubu; **11.** Şah Sultan Hüseyinin (1694-1722) Sakson şahzadəsi və Polşa kralı Fridrix Avqusta (1694-1733) məktubu.

Səfəvilər dövrünə aid türkçə sənədlər haqqında ilk məlumat 1936-cı ildə macar alimi Fekete Layoş tərəfindən verilmişdir. Alim həmin il İstanbul universiteti ədəbiyyat fakültəsinin orqanı olan "Türkiyyat mecmuasi"ndə dərc etdiyi "İran şahlarının iki türkçə məktubu" adlı məqaləsində (*Fekete Layoş. İran şahlarının iki türkçə məktubu, "Türkiyyat mecmuasi", cilt 5, 1936, səh.269-275*) I Şah Səfinin Avstriya imperatoru və Macarıstan kralı II Ferdinanda məktubundan və Şah Sultan Hüseyinin Sakson şahzadəsi və Polşa kralı Fridrix Avqusta məktubundan bəhs etmişdir. (71,85;26,185).

1964-cü ildə Ə.Məmmədov Azərbaycan Dövlət Universitetinin "Elmi xəbərlər"ində dərc etdiyi "Şah Təhmasibin Azərbaycan dilində bir məktubu" adlı məqaləsində I Şah Təhmasibin Sultan Süleyman Qanununun oğlu şahzadə Səlimə yazdığı məktub haqqında məlumat vermişdir. Müəllif məktubun Ali Mustafa Çələbinin "Münşaat" əsərindən götürüldüyünü bildirir (*Ali Əfəndinin tərtib etdiyi "Münşaat"dan nümunələr. Bu əlyazmasının surəti 1666-cı ildə İbrahim adlı bir türk katibi tərəfindən köçürülmüşdür. Bax: Институт Народов Азии АН СССР, şifr-V-1203, Leningrad, səh.250b-254b; Şah Təhmasibin eyni məzmunlu məktubu ixtisarla İbrahim Paşa Pəçəvinin tarix kitabına daxil edilmişdir. Bax: "Məğrub-ül-əda", 1652-ci il (əlyazması), Azərbaycan MEA RƏF, inv.M-50/1646, səh.175b-176a).* (65,73).

I Şah Təhmasibin məktubu şahzadə Səlimin məktubuna cavab olaraq (həmin məktub "Münşaat"da verilmişdir), "Şah tərəfindən gələn cavabdır" başlığı ilə yazılmışdır. Məktubun məzmunundan anlaşılır ki, hələ Sultan Süleymanın sağlığında vəliəhdlik üstündə qardaşı Səlimlə müharibəyə başlayıb məğlub olduqdan sonra bir neçə min əsgəri və dörd

oğlu ilə Səfəvilər dövlətinə sığınmış Bayəzidin Türkiyəyə qaytarılmasından söhbət gedir və məlum olur ki, Şah Təhmasib "çox incə bir diplomatiya yolu ilə" Bayəzidi təslim etməkdən imtina etmişdir: "...Şahzadəyi-ənid Sultan Bayəzid nadan və cahil və riayəti-hüquqi-pədər və bəradəri-məhtər əmrində qafil və layə`qəl olmağın şənəət və səfahətləri binihayət olduğuna bizdə dəxi elm hasil olmuşdur... Günahlarına üzrxah olub şəfaət ümidilə müxlisiniz yanına gəlüb. Bəhəmdülla ki, bədəndiş və bədxahiniz yanına varmadı. Etdiyi e`mali-qəbihənin cəza və səzasını bülüb istiğfara gəlmişdir. Bu xüsusi hüsulü, yəni Sultan Bayəzidin vüsulü əhsəni-vəchlə mümkün və müyəssər ikən tutub göndərməyə ehtiyac yoxdur... Həzrəti-padşahi-islamdan (*Sultan Süleyman - müəllif*) iltimas olundu ki, Sultan Bayəzidin cərayimi və günahların bu müxlislərinə bağışlayub... taki təriqin namusi-dövlətə layiq olmadığı üzrə ədayi-xidmət oluna. Çünki ol səltənət pənah şahzadəyi-səadəti-dəstgah həzrətlərindən təvəqqə olunur ki, atalıq və oğulluq mərtəbəsinə qələmi-əfv və mərhəmət çəküb macərasını girdabi-nisyanə burağub intiqamdan keçməyə ehsan və bər mocib oluna... Ol həbibin günahından keçilirsə bilaşək ol həsənətin səmərəti həzrətinizə race və səbatının mükafatı ona aid olur." (65,78)

1974-cü ildə S.Onullahi və A.Həsənovun Azərbaycan SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyinin "Elmi əsərlər"ində dərc etdirdikləri "Səfəvi hökmdarlarının daha iki naməlum məktubu haqqında (Azərbaycan dilində dövlətlərarası yazışma tarixindən)" adlı məqalədə I Şah Səfinin Rusiya çarı Mixail Romanova yazdığı məktubdan (Heydər Eyoğlu. Məcmueye-murasilat. Britaniya muzeyindəki əlyazmasının mikrofilm, vər.249-250) və II Şah Abbasın Şirvan bəylərbəyisi Hacı Mənuçəhr xana öz dəst-xətti ilə yazdığı məktubdan (*Məhəmməd Yusif Qəzvini. Xolde-Bərin. Britaniya muzeyindəki əlyazmasının mikrofilm, vər.278; Məhəmməd Tahir Vahid. Abbasnamə. Azərbaycan MEA Tarix institutunun elmi arxivi, fotosurət, inv. №4876, vər.243*) bəhs edilmişdir. I Şah Səfinin Mixail Romanova məktubunda (məktubda tarix göstərilməmişdir, farsca başlığından aydın olur ki, I Şah Səfi Mazandaranda olarkən yazılmışdır) "kazakların İrandan Rusiyaya gedib-gələn tacirlərin mallarını qarət etməsindən və dəniz sahilindəki sərhəd boyunda yaşayan dinc əhaliyə basqınından şikayət edilir." Bu məktubdan sonra qızılbaş tacirlərinə toxunmamaları barədə kazaklara göstəriş verilmişdi. (71,87).

II Şah Abbas Mənuçehr xana yazdığı məktubunda (1659-1660) Türkiyədən İrana gəlmiş Dərviş Mustafanın Şirvan yolu ilə geri qayıdarkən hörmətlə qarşılanıb yola salınmasını tapşırırmışdı. (71,87).

1977-ci ildə S.Onullahi və A.Həsənov Azərbaycan SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyinin "Elmi əsərlər"ində Səfəvilər dövrünə aid daha beş sənədi nəşr etmişlər. Müəlliflər bildirirdilər ki, təqdim etdikləri sənədlərdən ikisinin - Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşahın nəvəsi Sultan Hüseyinin (*müəlliflər tərəfindən Sultan Hüseyinin adı göstərilməmişdir - müəllif*) I Sultan Səlimə ərizəsinin və I Şah İsmayılın Musa Durğut oğluna fərmanının surətləri çap edilmiş (*Şehabeddin Tekindağ. Yeni kaynak ve vesikalarn altında Sultan Selimin İran seferi. İstanbul Universiteti edebiyat fakültesi tarix dergisi, mart, 1967. Ərizənin əsl 9658 nömrəli, fərmanın əsl 5460 nömrəli sənədlər kimi İstanbuldakı Topxana sarayı muzeyinin arxivində saxlanılır*), lakin heç bir izahat verilməmişdir.

Müəlliflər tərəfindən Çaldıran (1514) vuruşması ərəfəsində yazıldığı qeyd edilən Sultan Hüseyinin ərizəsində Səfəvilər tərəfindən təqibə məruz qaldığına görə onun I Sultan Səlimdən sığınacaq istəməsindən bəhs olunur. I Şah İsmayılın fərmanı müəyyən bir əyalətə hakim təyin olunması barəsindədir. (72,45-46). I Şah İsmayılın 23 iyun 1512-ci il tarixli həmin fərmanı türk dilində ilk dövlət fərmanı olduğuna görə Azərbaycanın dövlətçilik tarixində müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Müəlliflər digər üç sənədin - Məhəmməd Xudabəndənin məktubunun və türk sultanlarının azərbaycanca iki məktubunun ilk mənbədən (*Qazi Əhməd Qumi. Xülasət-üt-təvarix. Berlin nüsxəsi (fotosurəti), Berlin, reussische, Staatsbibliothek, 2, 2002, vər.216b-217a, 309b, 373b-374a*) götürüldüyünü qeyd edirlər.

Səfəvi hökmdarı Məhəmməd Xudabəndənin Fərhad Paşaya məktubu sülh sazişi bağlamaqla əlaqədardır. 1585-ci ilin əvvəllərində Osmanlı ordusu Azərbaycanı, o cümlədən Təbrizi tutmağa hazırlaşdı. Artıq İrəvan Osmanlı ordusunun əlində idi və türk sərkərdəsi Fərhad Paşa İsmayıl adlı qasidini Məhəmməd Xudabəndənin yanına göndərərək, işğal etdiyi ərazinin osmanlıların əlində qalması şərti ilə sülh sazişi imzalamağa razı olduğunu bildirir. Şah öz məktubunda 1555-ci il Amasiya sülhü şərtlərini saxlamaqla, yenidən sülh müqaviləsi bağlamağı təklif edir. (72,49).

Sultan Süleyman Qanununun I Şah Təhmasibə məktubunda yenidən Bayəzidin Türkiyəyə təslim edilməsi tələbi irəli sürülmüşdü. Məktub 1562-ci il aprelin 23-də Qəzvinə Şaha təqdim olunmuşdu. Şah bu də-

fə müəyyən şərtlərlə Bayəzidi və dörd oğlunu sultanın elçilərinə təslim etmiş, onlar həmin il iyulun 24-də qətlə yetirilərək, cənazələri İstanbula aparılmışdı. (72,55).

III Sultan Muradın məktubu Şirvanşahlar sülaləsinin nümayəndəsi Əbubəkr Mirzənin məktubuna cavab olaraq yazılmışdır. Əbubəkr Mirzə Səfəvi dövlətinin zəiflədiyindən istifadə edib, Şirvanın müstəqilliyini bərpa etmək üçün Sultandan yardım istəmişdi. Maraqlıdır ki, Əbubəkr Mirzənin farsca yazılmış məktubuna Sultan türk dilində cavab vermişdi.

Zeynalabidin Əli Əbdü bəyin "Təkmilatül-əxbar" əsərinin yazılması haqqında I Şah Təhmasibin fərmanı barədə Ə.Rəhimov məlumat vermişdir. Fərman onun şəxsi kitabxanasında saxlanılan "Təkmilatül-əxbar"ın fotosurətindən götürülərək, "Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar" kitabında verilmişdir. (26,190).

Səfəvilər dövrünə aid türkçə sənədlər yuxarıda göstərilənlərdən ibarətdir və gələcəkdə yeni sənədlərin də tapılması ehtimalı ola bilər. Həmin dövrə aid farsdilli sənədlər isə xeyli çoxdur, onlar barədə T.Musəvinin "Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair farsdilli sənədlər" və "Bakı tarixinə dair orta əsr sənədləri" kitablarında ətraflı məlumat verilmiş, sənədlərin fotosurətləri Azərbaycan dilinə tərcümələri ilə birlikdə nəşr olunmuşdur.

Səfəvilər dövrünə aid türkçə sənədlərdən bəhs edən bəzi Azərbaycan müəlliflərinin ana dili üçün qürur hissindən doğan mübaliğəyə yol verdikləri qeyd olunmalıdır: "Şah İsmayıl Xətai Azərbaycan dilində ölməz şer nümunələri yaratmaqla kifayətlənməyib, bu dildə fərmanlar vermiş və onu dövlət dilinə çevirmişdi (M.İbrahimov - 46,61); "Власть Сефевидов принимает азербайджанский язык государственным (S.Əlizadə - 39,97); "Azərbaycanın qüdrətli dövləti olan Səfəvilər dövlətinin milli məzmununu təyin edən göstəricilərdən biri də dövlət işlərinin aparıldığı Azərbaycan dili hesab edilir" (S.Zeynalova - 83,305) və sair.

Ə.Dəmirçizadənin Səfəvilər dövründə Azərbaycan dilinin mövqeyinə verdiyi qiymət həqiqətə daha uyğundur: "Bütün bunlara baxmayaraq, demək lazımdır ki, bu dövrdə Azərbaycan dilinin rəsmi dövlət dili hüququ tam olmamışdır. Çünki tam rəsmi dövlət dili hüququ yeganə rəsmi dövlət dili olmaq deməkdir. Madam ki, Səfəvilər dövləti sarayında, idarələrində rəsmi yazışma işlərində ərəb və fars dilləri də eyni dərəcədə işlənilmişdir, deməli, burada tam hüquqlu Azərbaycan dövlət dilindən danışmaq olmaz. Bundan başqa, belə bir əlaməti nəzərə almalıyıq ki, hər hansı bir dilin rəsmi dövlət dili hüququnda olması həmin dilin əsas

təlim-təhsil vasitəsi və tədris fənni olması deməkdir. Məlum olduğu üzrə, XVI əsrdə Azərbaycan dili hələ belə bir dil hüququna malik deyildi. Bütün bunlara baxmayaraq XVI əsrdə Azərbaycan dilinin yarımhüquqlu dövlət dili kimi işlənilməsi Azərbaycan dilinin inkişafı tarixində müsbət nəticəli bir hadisədir."(31,167).

* * *

I Şah Abbas hakimiyyət başına gələndən sonra Səfəvilər dövlətinin xarakterində ciddi dəyişikliklər baş verdi. Onun yeritdiyi siyasət nəticəsində Azərbaycan Səfəvilər dövləti sistemindəki əvvəlki mövqeyini itirdi, İranın əyalətlərindən birinə çevrildi. Sarayda, orduda farsdilli ünsürlərin rolu gücləndi, azərbaycanlılar dövlət işlərindən kənarlaşdırılır, bütün sahələrdə hüquqları məhdudlaşdırılırdı. Dövlətin paytaxtı İsfahana köçürüldü, İranın daxili vilayətlərinin iqtisadi və siyasi cəhətdən əhəmiyyəti artdı. İran əyanlarına və ruhanilərinə, irandilli ünsürlərə arxalanan I Şah Abbasın islahatları nəticəsində Səfəvilər dövləti tədricən İran dövlətinə çevrildi və süqutunadək belə mahiyyətdə qaldı.

1736-cı ildə Səfəvi sarkərdəsi Nadir xan Əfşar özünü şah elan edərək, Səfəvilər dövlətinə son qoydu. 1747-ci ildə onun ölümündən sonra İran dövləti zəiflədi, Azərbaycanda müstəqil xanlıqlar yarandı. XVIII əsrdə Azərbaycanın bütün xanlıqlarında şifahi rəsmi dil kimi əsasən Azərbaycan türk dili, yazılı rəsmi dil kimi isə fars dili ilə yanaşı Azərbaycan türk dili işlənilirdi. İran şahlarının Azərbaycanla bağlı fərmanları fars dilində olmuşdur. Azərbaycan türk dilində ancaq bir neçə fərmana təsadüf edilir.(29,182).

Birinci Rusiya-İran müharibəsində (1804-1813) İranın məğlubiyət nəticəsində bağlanan Güllüstan müqaviləsi ilə (12 oktyabr 1813-cü il) Şimali Azərbaycan Rusiyanın hakimiyyəti altına keçəndən sonra (Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarından başqa) xanlıqlar tədricən ləğv edildi, əyalət və dairələr yaradıldı ki, onların da başında çar zabitləri durdu. Türkmənçay müqaviləsi ilə (10 fevral 1828-ci il) Naxçıvan və İrəvan xanlıqları da daxil olmaqla Şimali Azərbaycanın Rusiyanın hakimiyyəti altına keçməsi təsbit olunduqdan sonra dövlət idarələrində rus dilinin fəal işlədilməsi başlandı və getdikcə intişar taparaq, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dilinin hüquqsuz vəziyyətə düşməsi ilə nəticələndi.

DÖVLƏT DİLİ HAQQINDA İLK SƏNƏD (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti - 1918-1920)

1918-ci il mayın 26-da Zaqafqaziya Seymi buraxılıandan və onun elan etdiyi Zaqafqaziya Federativ Respublikası süqut edəndən sonra Cənubi Qafqazda üç müstəqil dövlət – Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan respublikaları yarandı. Səbiq Zaqafqaziya Seymi Azərbaycan fraksiyasının 1918-ci il mayın 27-də Tiflis şəhərində keçirilmiş fəvqəladə iclasında M.Ə.Rəsulzadənin (Müsavat Partiyası Mərkəzi Komitəsinin sədri) sədrliyi ilə Müvəqqəti Milli Şura (Şurayi-Milli) yaratmaq qərarına alındı. Mayın 28-də Milli Şura Azərbaycanın İstiqlaliyyəti Haqqında Əqdname qəbul etdi və "Cənub-Şərqi Zaqafqaziyadan ibarət" Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan olundu. Azərbaycan milləti "kulturnation (millət-mədəniyyət) statusundan tamamilə başqa siyasi-hüquqi və mənəvi-psixoloji statusa – *statenation* (millət-dövlət) statusuna qədəm qoydu.(42,317).

Azərbaycanda ikihakimiyyətliliyin hökm sürdüyü (Bakı quberniyası Bakı Xalq Komissarları Sovetinin hakimiyyəti altında idi) və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət və hökumət orqanlarının hələ Gəncədə yerləşdiyi bir zamanda 1918-ci il iyunun 27-də AXC hökuməti "Dövlət lisan türkçə qəbul edilərək müvəqqəti hökuməti müəssisələrdə rus lisanı istəməsinə müsaidə edilməsi haqqında" qərar verdi. Bu qərar Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində dövlət dili haqqında ilk sənəd idi. Qərarı AXC Nazirlər Şurasının sədri F.X.Xoyski imzalamışdı.

A.Abdullayev "Şah İsmayıl Xətəinin öz zamanında dövlət idarələrini Azərbaycan dilində aparmaq üçün xüsusi fərmanlar verdiyini" yazsa da(1,5), həqiqət bundan ibarətdir ki, elm aləminə belə fərmanlar məlum deyildir və alim hansı mənbələrə əsasən bu nəticəyə gəldiyini göstərməmişdir.

N.Nərimanovun Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinə irad tutaraq, "türk dilinin dövlət dili olması üçün dekret verməyə bir cəsarət etməyiblər" yazması "dövlət lisan" haqqında qərardan xəbərdar olmadığına görə yanlışlığa yol verdiyinə dəlalət edir.(34,39;83,305).

AXC hökumətinin ilk ən mühüm qərarları sırasında dövlət dili haqqında qərar verməsi təsadüfi deyildi. Şərqdə ilk demokratik respublikanın qurucusu olan dövlət xadimləri Azərbaycanın başqa görkəmli ziyalıları ilə birlikdə (əqidə və firqə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq Azərbaycanın əksər ziyalıları dilimizin hüquqlarının qorunmasında təxminən ey-